

STUDIA WSCHÓD-ZACHÓD W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNEJ KOMPARATYSTYKI

ANNA ZELENKOVÁ¹
(Praha)

Słowa kluczowe: studia Wschód-Zachód, literatura porównawcza,
Europa Środkowo-Wschodnia, mit

Key words: East-West Studies, Comparative Literature, Central-East Europe, myth

Abstrakt: Anna Zelenková, STUDIA WSCHÓD-ZACHÓD W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNEJ KOMPARATYSTYKI. „PORÓWNIANIA” 6, 2009, Vol. VI, ss. 39-45, ISSN 1733-165X. Artykuł zajmuje się komparatystycznymi i międzyliterackimi badaniami oznaczanymi jako Wschód-Zachód. Ten typ badań obejmuje przede wszystkim typologiczne studia o podobieństwie i różnicach między regionami, które są oddalone kulturalnie, poetologicznie i geograficznie. Jednym z najbardziej znanych badaczy w dziedzinie East-West jest po R. Etiemble’u i C. Guillénie amerykański komparatysta E. Miner, który wypracował terminologię i metodologię tej dyscypliny. Miner mówi o interkulturowej komparatystyce jako o alternatywnym projekcie „światowości” literatury, jako o kulturalnym dialogu między Zachodem a Wschodem (np. komunikacja Europy i Ameryki z Orientem). W czesko-słowackiej tradycji East-West Studies oznaczały stosunki Zachodu (zachodniej Europy) ze światem słowiańskim. Czeski slawista, K. Krejčí, doszedł do wniosku, że dialog między europejskim Zachodem i słowiańskim Wschodem dokonywał się za pomocą mitów, które wszak mogły stać się historycznym faktem. Zachód odkrył wschodnią Europę (Rosję) dopiero w XVIII wieku, tymczasem słowiańscy intelektualiści poznawali Zachód za pośrednictwem osobistych kontaktów i lektury w oryginale. U niektórych Czechów i Polaków pojawiło się kulturowe „rozdwojenie” między Zachodem i Wschodem.

Abstract: Anna Zelenková, EAST-WEST STUDIES IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY COMPARATIVE STUDIES. „PORÓWNIANIA” 6, 2009, Vol. VI, pp. 39-45, ISSN 1733-165X. The paper is focused on comparative and interliterary research designated as East-West Studies. Such research mainly consists in the typological study of similarities and differences between regions (areas) with remote culture and poetology as well as geography. One of the major figures in the field of East-West Studies, apart from R. Etiemble and C. Guillén, is E. Miner, the American comparative scholar who devised its terminology and methodology. He regards intercultural comparative studies as an alternative project of the „world” aspect of literature, as a cultural dialogue between the West and the East (e.g. Europe and America and their communication with the Orient). In the Czech-Slovak tradition, East-West Studies have represented the relationship of the West towards the Slavonic world. Czech Slavonic scholar K. Krejčí concluded

¹ Correspondence Address: e-mail: zelenkova@slu.cas.cz

that the dialogue between the European West and the Slavonic East had been maintained through myths which, however, may have become a historical fact. The West discovered Eastern Europe (Russia) rather late, in the 18th century, while Slavonic intellectuals got acquainted with the West in person, through visits and reading books in the original. It was namely Czechs and Poles who manifested the cultural „split” between the West and the East.

W ramach światowego literaturoznawstwa porównawczego za jeden z najproduktywniejszych typów badań uważa się studia procesów międzyliterackich i międzykulturowych nazywane *East-West Studies*². Chodzi przede wszystkim o badanie genetycznie samodzielnych zjawisk literackich albo zjawisk z różnych sfer kulturowych, które wytwarzają wspólnoty ponadnarodowe (np. wspólnoty międzyliterackie), między którymi możemy zakładać istnienie analogicznych momentów rozwojowych. Ich systematyzacja przebiega bądź według wspólnych historyczno-społecznych warunków albo wynika z określonego stanowiska teoretycznego, które niweluje różnice w warunkach ich rozwoju. Studia Wschód-Zachód, które związane są z analizą zjawisk interkulturowych i międzyliterackich, opierają się przede wszystkim na procesach wewnątrzliterackich (ale i o zewnątrzliterackie związki), obejmują także badania kontaktów genetycznych, np. jak konkretny tekst wpłynął na sfery, które są nie tylko kulturowo i poetologicznie rozdzielone, ale które są oddalone także geograficznie, dlatego też szuka się między nimi analogicznej przestrzeni komunikacyjnej. To wyobrażenie „światowości” wiedzie do hermeneutycznej wizji „sieci międzyliterackiej”, za pośrednictwem której odbywa się nieoparty na przymusie dialog światów i kultur. Jednego z pierwszych impulsów dla tego kierunku badań dostarczyli komparatyści pozaeuropejscy, którzy na międzynarodowym zjeździe literatur porównawczych (AILC) w 1971 roku w chińskiej Formozie³ wystąpili z propozycją, aby poświęcić uwagę „zaniedbywanym” literaturom wschodnim, nie tylko za pośrednictwem tłumaczeń (które uwypuklają ich „inność”). Chodziło o to, by owe literatury włączyć (nawet gdy są rozdzielone i geograficznie oddalone) do jednolitej wspólnoty, i aby literatury z różnych kontynentów (Azja, Afryka, Ameryka Południowa) i obszarów pozaeuropejskich (Półwysep Arabski, Indie, Chiny, Japonia, itd.) zostały ujęte w ramach wspólnej płaszczyzny. Dowodzi tego szczególnie opracowanie starożytnego chińskiego piśmiennictwa, które formowało się przez stulecia jako genetycznie niezależne od obcych wpływów i bez silniejszego oddziaływania innych literatur. Pomimo tego, owe wpływy wywoływały wiele formalnych i tematycznych analogii oraz wiele pytań dotyczących teorii międzyliterackiego procesu i literatury światowej.

Dla powstania tzw. studiów Wschód-Zachód ważna była monografia francuskiego komparatysty R. Etiemble’a *Comparaison n’est pas raison* (1963), w której autor krytykuje europocentryczne wyobrażenia o nadrzędności wielkich europejskich literatur i zajmuje się porównywaniem literatur funkcjonujących bez kontaktów historycznych

² Por. C. Guillén, *Entre lo uno y lo diverso. Introduccion a la literatura comparada*. Barcelona 1985.

³ Formoza – dawna, portugalska nazwa wyspy Tajwan (przyp. tłum.).

– jako „analogie bez wpływów”⁴. Etiemble uważa badanie związków literackich i kulturowych między Zachodem a Wschodem za część międzynarodowej historii literatury, której podstawą staje się badanie „obcości” oparte nie tylko na odmienności języków (kryteria etniczno-językowe), ale na dystansie kulturowym różnych obszarów (kryteria geograficzno-administracyjne). Odmienności wspólnot nie da się usunąć za pośrednictwem wpływów jednokierunkowych, ale dzięki niemającym ze sobą kontaktu, typologicznym analogiom. Zasada terytorialna musi stać się podstawą wyższych, abstrakcyjnych wspólnot łączących „inności” tradycji i poetyk kulturowych.

Prawdopodobnie najbardziej znanym współczesnym badaczem w dziedzinie studiów Wschód-Zachód jest amerykański komparatysta, E. Miner, który w swojej pracy *Comparative Poetics. An Intercultural Essay on Theories of Literature* (1990) wypracował terminologiczne i metodologiczne podstawy tej dyscypliny. Pojmuje on interkulturową komparatystykę jako alternatywny projekt „światowości” literatury, podkreślając odejście Āurišina od teorii wpływu teorii recepcji. Według Minera, porównywanie jest szukaniem nieznanego, komunikacji „naszego” z „obcym”, identyfikacji wielkich różnic związanych z geograficznym dystansem i różnic tradycji kulturowych i poetyk Zachodu i Wschodu. Podczas gdy w przeszłości uznawano badania międzykulturowe opierające się na bezpośrednim kontakcie (np. na konkretnym wpływie Europy i Ameryki w kontakcie z Orientem jako potwierdzeniem europejskiej hegemonii), dzisiejsze pojęcie międzykulturowości wychodzi przede wszystkim ze związanej z recepcją potrzeby przyswojenia czy oswojenia. Zdaniem Minera, za poznaniem obcego ukryty jest mechanizm psychologiczny: tęsknota za nowością, za odkrywaniem nowego, przejęcie tego, co wydaje się lepsze, nawet gdy chodzi o starą tradycję, w przyjmującym kontekście wszak nieznaną. Jako podstawę porównawczą (*comparationum tertionis*) kulturowych wyjątkowości najkorzystniej jest przyjąć rodzaje i gatunki literackie jako strukturalne modele bez treści ideologicznej. Międzykulturowe badania umożliwiają zatem zrozumienie podstawy systemów literackich, przy czym podobieństwa i różnice wynikają ze sposobu wybierania badanych tekstów, a także z ustanowionych zasad i norm porównywania, tj. wyznaczenia ramy metodologicznej. Miner wyróżnia trzy możliwości, w jaki sposób używać porównania międzykulturowego. Pierwszy typ, wykorzystywany jako dowód „inności”, wyjaśnia określone zjawiska jednej kultury przy pomocy mniej znanych zjawisk innej, oddalonej kultury i zakłada, że dystans umożliwia porównywanie na bazie hipotetycznie ustanowionego podobieństwa. Drugi typ porównania międzykulturowego stanowi dowód funkcji, np. różne gatunki literackie mogą pełnić w oddzielonych od siebie kulturach analogiczne zadania (Miner przytacza przykład chińskich śpiewów historycznych, które, podobnie jak zachodnie eposy – mimo że nie został między nimi udokumentowany kontakt empiryczny –

⁴ R. Etiemble, *Comparaison n'est pas raison. La Crise de la littérature comparée*. Paris 1963 (s. 59–115). [Fragment w języku polskim jako *Porównanie to jeszcze nie dowód*. Przeł. W. Błońska, w: *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*. T. II. H. Markiewicz (red.). Kraków 1972, s. 195–220; pierwodruk w „Pamiętniku Literackim” 1968, z. 3 – przyp. tłum.]

opiewają swoją przeszłość, wielkie rodzime postaci itd.). Trzeci typ, w swym charakterze najważniejszy, przedstawia porównanie zjawisk literackich czy zwyczajów oparte na formalnej ocenie lub podobieństwie. Miner przytacza przykład gatunku antologii, której zasady reprezentatywności i porządku „zakładają idetyczność formy”. W rzeczywistości idetyczności nie da się określić, zaś równowartość lub porównywalność jest możliwa do stwierdzenia, choć dwie antologie mogą być odmienne i owa odmienność uwypukla właśnie ogólne zasady ich zgodności⁵. Różnica między literaturą zachodnią i wschodnią, zdaniem Miner, polega na odmienności poetyki: zachodnia kultura opiera się na arystotelesowsko-platońskiej tradycji mimesis, tj. na naśladowaniu i przedstawianiu, podczas gdy poetyka wschodnia w różnorodnych formach akcentuje ekspresyjność i bezpośredniość komunikacji.

Hiszpański komparatysta, C. Guillén, rozumie metodologiczne podstawy tzw. studiów Wschód-Zachód jako przyczynek do teorii historii literatury, która realizuje się w formie dialogu między „jednością a różnorodnością” i która porównuje teksty powstałe w „najodleglejszych miejscach” i w „najróżniejszych momentach”⁶. Według Guilléna, dialog między jednością i różnorodnością przedstawia się jako otwarty środek praktyki historycznoliterackiej z teoretycznymi koncepcjami, tzn. jako konfrontacja naszych idei (np. ponadnarodowości poezji) z teorią poetyki. W tym podejściu podważona zostaje europocentryczna zasada paralelizmu między formą i treścią tekstu pojmowanego jako spójny znak. Guillén zwraca uwagę na silny paralelizm poezji chińskiej, który w minimalnym stopniu modyfikuje treść i odwrotnie – aktualizuje formę. Jednak z drugiej strony, jak twierdzi słowacki komparatysta, P. Koprda, w swojej interpretacji stanowiska Guilléna, struktura chińskiego wiersza „umożliwia takie wariacje formy, że przestają one być paralelne”⁷. Dlatego też Guillén stara się według teoretycznych kryteriów paralelizmu stworzyć typologiczne, ale i konfrontacyjne zbiory najbardziej reprezentatywnych pod względem wartości (w tym także wartości estetycznych) wschodnich i zachodnich dzieł literackich. Studia Wschód-Zachód w jego rozumieniu opierają się przede wszystkim na typologicznych kontaktach, na łączących podobieństwach konstytuowanych według teoretycznie ustalanych ponadnarodowych symboli, jakimi są np. gatunki literackie, formy artystyczne, tematy, stosunki literackie, itd. Według Koprda, za wkład Guilléna do studiów Wschód-Zachód możemy uznać jego stwierdzenie, że „można stworzyć ponadnarodowe zbiory tekstów biorąc pod uwagę kryteria pozakontaktowe, teoretyczne, na przykład wykorzystując teorię religii, kultury, mitologię, antropologię kulturową czy społeczną, psychoanalizę, teorie osobowości czy też oparte na schematach socjologicznych i językowych lub językoznawczych”⁸. Do tego poglądu Koprda dodaje stwierdzenie, że „każde dzieło

⁵ Por. E.R. Miner, *Études comparées interculturelles*, w: *Théorie littéraire*. M. Angenot (red.). Paris 1989, s. 161-179.

⁶ C. Guillén, op. cit.

⁷ P. Koprda, *Pojmoslovie disciplíny. Vysokoškolské príručky teórie medziliterárnosti*, w: *Medziliterárny proces I. Medziliterárne aspekty staršej literatury*. P. Koprda (red.). Nitra 1999, s. 73.

⁸ Ibidem, s. 74.

takiego zbioru musi mieć jednocześnie udowodniony historyczno-kulturowy kontakt z innymi dziełami zbioru"⁹. Guillén, w tym sensie, uważa studia Wschód-Zachód za teoretyczny model ponadnarodowości, który bada jednocześnie owe ogólne prawidłowości rozwoju, jakimi są pytania o periodyzację lub problemy genealogii i poetyki porównawczej, tzn. zakres, który już P. van Tieghem uważał za „podobieństwo bez wpływów”¹⁰. Studia Wschód-Zachód właśnie w tym rozumieniu P. van Tieghema, który dotyczy zbliżenia zjawisk i tekstów poszczególnych literatur narodowych, przewyższają tradycyjną komparatystykę opartą na kontakcie, ale studia prowadzone w badaniach praktycznych wiązały się z poszukiwaniem „formalnych i ideowych zbieżności” tekstów w ramach ich typologicznych kontaktów.

W czesko-słowackiej szkole komparatystyki literackiej studia Wschód-Zachód ograniczyły się – pod wpływem warunków historycznych – do stosunków europejskiego Zachodu do literatur słowiańskich. Już na początku XX wieku słowiańska komparatystyka, np. rosyjska szkoła historyczno-kulturowa (A.N. Wiesiołowski), formułowała ideę o kulturowej równowadze pomiędzy Zachodem i Wschodem w ramach jednego procesu literackiego. Na podstawie krytyki zachodnioeuropocentryzmu i zasady „slavica non leguntur” zostało wyrażone jasne stanowisko w sprawie jedności i niepodzielności literatur powstałych na różnych kontynentach. Czesko-słowacka szkoła komparatystyki literackiej była od pokolenia, które ją założyło (J. Polívka, J. Máchal, M. Murko, V. Tille, itd.) i ich studentów (K. Krejčí, F. Wollman, R. Wellek, itd.), aż po S. Wollmana i D. Ďurišina szkołą, która odżegnywała się od pozytywistycznej wpływologii i nie uznawała opozycji „wielkich” i „małych”, „mniej rozwiniętych” i „bardziej rozwiniętych” literatur, opartej na podstawie jednokierunkowego wpływu. Owe badania uwypukliły znaczenie jedności i kontaktów słowiańskich literatur narodowych ze światowym procesem literackim.

Studiom wzajemnych związków kulturowych Słowiańszczyzny z Zachodem poświęcał się także czeski slawista i polonista, Karel Krejčí (1904–1979). Uważał on tezę o opozycji pomiędzy europejskim Zachodem i słowiańskim Wschodem za mit – fikcyjne wyobrażenia fragmentarycznie interpretujące rzeczywistość, który jednakże w swoim obiegu staje się faktem historycznym. Twierdził, że relację Wschodu i Zachodu, którą można przenieść na stosunki słowiańsko-niesłowiańskie, charakteryzuje dialog i komunikacja realizowana przez tzw. mity narodowe, które wywierają bądź konstruktywny, bądź też negatywny wpływ. Z tego punktu widzenia można stosunek Zachodu do słowiańskiej jedności kulturowej analizować na różne sposoby. Z jednej strony, oznaczał on istnienie pokrewieństwa językowo-etnicznego w analogicznych formach i gatunkach wspólnie ze świadomością plemienną wspólnoty, wyobrażenia o jednolitej strukturze. Z drugiej jednak strony, możliwości porównywania słowiańskich literatur została zakwestionowana poprzez fakt oddzielenia Słowian od różnych

⁹ Ibidem.

¹⁰ P. van Tieghem, *La littérature comparée*. Paris 1946, 3. wyd. (chodzi tu przede wszystkim o pierwszy rozdział części trzeciej *Podstawa i misja literatury powszechnej* w [słowackim] przekładzie P. Koprady).

sfer kulturowych i politycznych, co sprawiło, że „problem jedności słowiańskiej krzyżuje się z problemem przeciwstawiania Zachodu i Wschodu”¹¹. Krejčí widział początki tego procesu w schizmie kościelnej, w konflikcie między rzymskim katolicyzmem a prawosławną cerkwią, które wszakże miały swoje źródło we wspólnym dziedzictwie, tzn. w cywilizacji antycznej. Między Słowianami a Zachodem toczył się permanentny dialog – nieustanne zbliżanie się i oddalanie, zaś w tym dialogu wyjątkowe miejsce zajmowali Słowianie zachodni żyjący w Monarchii Habsburskiej. Według Krejčí’ego, oscylacja i „rozdwójenie” między Zachodem a Wschodem widoczna była najbardziej u Polaków i Czechów, którzy „przez organizację kościelną i polityczną tworzyli część Zachodu”, ale obecne także było „poczucie plemiennego pokrewieństwa z największym prawosławnym narodem”¹².

O ile do XVIII wieku w stosunkach niesłowiańskiego Zachodu i słowiańskiego Wschodu znaczącą rolę odgrywały kryteria kościelno-wyznaniowe, to od czasu emancypacji narodowo-społecznej i prawnopaństwowej małych słowiańskich narodów na przełomie XVIII i XIX wieku cywilizacyjny punkt widzenia nie miał większego znaczenia, tzn. wzrosła obustronna wymiana wartości kulturowych i mitów narodowych (rozumianych jako kolektywnie rozprzestrzeniane stereotypy). Dialog rozwijał się więc w kierunku od religijności do nacjonalizacji, konflikt między wspólnotą rzymsko-protestancką a prawosławną został zastąpiony antagonizmem między wspólnotą germańsko-romańską i słowiańską. Krejčí wprowadził twierdził, że po stronie słowiańskiej istnieje „znaczący deficyt”, przewaga jednokierunkowych zapożyczeń kulturowych, wpływów i impulsów przychodzących z Zachodu, ale różnica „nie wynikała z braku zainteresowania, ani z braku wartości, ale raczej z trudności w ich przekazywaniu”¹³, tj. z form i sposobów wzajemnej komunikacji. Słowianie, zwłaszcza należący do inteligencji, poznawali zachodnią Europę w trakcie swoich podróży badawczych i dzięki bezpośrednim kontaktom, znali ją z autopsji, czytali dzieła francuskich, niemieckich czy angielskich klasyków w oryginale, przyswajali także i inne wartości kulturowe, ale Zachód w większości ignorował Wschód, lub traktował jego obywateli jako kulturowych barbarzyńców, a ich ziemie opisywał na mapach określeniem „hic sunt leones”. Kulturę słowiańską poznawały jedynie jednostki z kręgu filologów-naukowców, misjonarzy, podróżników, dyplomatów, itp. Według Krejčí’ego, Zachód zaczął odkrywać świat słowiański już w wieku XVIII i zbliżał się do Wschodu przede wszystkim za sprawą Rosji, która europeizowała się dzięki reformom Piotra Wielkiego. W tym czasie pojawiło się nowe pojmowanie Europy jako zbioru wspólnot językowo-etnicznych, definiowanych przez pryzmat kulturowych archetypów, a to stwarzało warunki do powstawania mitów narodowych, które z kolei umożliwiały tworzenie fałszywych wyobrażeń kolektywnych, zwłaszcza w stosunkach Zachodu do Słowian. Krejčí roz-

¹¹ K. Krejčí, *Mýtus a dialog v historických vztazích Slovanstva se Západem*, w: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha 1968, s. 198.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, s. 199.

poznawał w recepcji słowiańskich wartości na Zachodzie w ciągu XVIII wieku trzy podstawowe mity, które wywierały wpływy także w późniejszym okresie. Są to: (1) podziw francuskich encyklopedystów i Woltera dla carycy Katarzyny Wielkiej i rosyjskiego samodzierżawia jako ideału demokratycznego ustroju społecznego oraz spełnienie oświeceniowego marzenia o sprawiedliwym świecie; (2) sprzeczny z nim mit francuskich antymonarchistów (J.-J. Rousseau), idealizujących polską szlachtę i jej antyrosyjskie nastawienie; (3) najbardziej rozpowszechniony mit o Słowianach stworzył niemiecki myśliciel¹⁴ J.G. Herder w swoich *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* opiewał łagodny charakter Słowian i przydzielał im wiodącą rolę w historii świata. Krejć przyznawał tym mitom obustronną funkcję w komunikacji Zachodu ze Słowianami – mity na przekór swojemu poddającemu w wątpliwość charakterowi „wpłynęły na zachodnioeuropejskie zapatrywania na słowiańskość”, ale „pokazały także twórczą siłę, która z fikcji była w stanie stworzyć rzeczywistość”¹⁵.

Podsumowując można powiedzieć, że teoria międzykulturowości zastąpiona badaniami Wschód-Zachód może stać się nową „szansą” dla tradycyjnego europocentrycznego literaturoznawstwa i komparatystyki. Ta koncepcja, jak podkreśla E. Miner, może zmienić spojrzenie na rodzimą tradycję europejską opartą przez Arystotelesa na dramacie i tragedii, podczas gdy inne poetyki opierają się na poezji. Co więcej, w europejskiej tradycji twórczość prozatorska nie pasowała do wzoru – arystotelesowskiej idei literatury preferującej tragedię. Dla badań międzykulturowych nie jest konieczne istnienie kontaktu (aczkolwiek tego kontaktu apriorycznie nie wyklucza). Badania międzykulturowe nie muszą się identyfikować z podobieństwami czy kontaktami genetycznymi, ani związkami typologicznymi. Celem pozostaje „ukazanie inności kultur” w ten sposób, że w obu kulturach będziemy porównywać gatunki, które są w swoich rodzimych kontekstach najważniejsze, we wzajemnym porównaniu są jednak inne, odmienne. Międzykulturowe studia Wschód-Zachód dzięki niepoleganiu tylko na kontaktach i wpływach mogą formułować ogólnie obowiązujące dla literaturoznawstwa wnioski.

Przełożył Adam F. Kola

¹⁴ W oryginale został użyty termin „obrozenec”, który wskazuje na charakterystyczne dla znacznej części narodów słowiańskich, zwłaszcza znajdujących się pod panowaniem habsburskim, pierwszej połowy XIX wieku odrodzenie narodowe i głównych jego działaczy, czyli właśnie budzicieli (przyp. tłum.).

¹⁵ K. Krejć, op. cit., s. 201.

